

ЕТНОГРАФІЯ

УДК 394 (477.87):903+2-13

СЛІДИ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ БОЖЕСТВ У ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

Тиводар М. П. (Ужгород)

У статті розглянуто залишки імен дохристиянських богів і вірувань у традиційній культурі українців Закарпаття.

Ключові слова: язичництво, Перун, Дажбог, Велес, Купало, Дана.

У народній культурі українців Закарпаття збереглися лише розмиті сліди колишніх головних дохристиянських богів наших предків. Згідно з давніми віруваннями та уявленнями, все, що оточувало людину, весь світ, уся природа, всі живі істоти, зокрема й люди, їхнє життя і буття було пов'язане з волею богів. Появу слов'янських язичницьких, зокрема давньоукраїнських божеств дослідники відносять до доісторичних часів. Так, М. Худаш вважає, що вони були успадковані із праслов'янського або й протослов'янського язичництва, а появу окремих із них навіть пов'язує з добою трипільської культури. Тому генезу давньоукраїнського язичництва, на його думку, не слід відокремлювати від процесів етногенезу українського етносу [31, с. 8, 16-17].

До давньоукраїнських божеств належать ті з них, які згадуються у давньоукраїнських і східнослов'янських писемних пам'ятках та засвідчені фольклорно-етнографічними, топонімічними й антропонімічними даними. В. Гнатюк до давньоукраїнських божеств зарахував Сварога, Перуна, Дажбога, Хорса, Велеса (Волоса), Стрибога, Трояна, Макошу, Світовита, Сімаргла, Палія, Купала, Ярила, Громовика і Бурівника [5, с. 260]. М. Худаш Палія, Громовика й Бурівника не зараховував до божеств. Натомість, до списку давньоукраїнських божеств він відніс Дану, Дива, Желя, Жива, Ладу й Ладо, Леля, Морену, Пека, Переплута, Попеля, Радагоста, Рода й Рожаниць та інших [31, с. 1061].

Щоправда, у традиційній народній культурі українців Закарпаття збереглися лише глухі сліди окремих із давньоукраїнських язичницьких богів. Перехід до християнства супроводжувався нищенням поганських ідолів, заміною язичницьких богів християнськими святими, які ставали покровителями тих ділянок людського життя, якими раніше опікувалися язичницькі боги, пропагандою християнського віровчення та нав'язуванням християнської святоко-обрядової культури. Так, Перуна замінив святий Ілля, Купала – св. Іван Хреститель, Громовика – св. Юрій, Велеса – св. Мученик Влас, який у IV ст. н. е. вважався опікуном

лісових звірів [3, с. 148; 5, с. 41; 17 с. 624].

Поширення християнства призвело до боротьби з традиційним язичництвом. З метою утвердження християнства церква оголосила язичницькі вірування й обряди «диявольськими», «нечистими», «проклятими», «бісовськими ігрищами», а християнські – священними. Так само вона ставилася до язичницьких богів, оголосивши їх «нечистою силою», демонами, бісами. Але язичницькі вірування й обряди продовжували побутувати й навіть пристосовуватися до православ'я. В народі навіть часто плутали християнських святих зі своїми язичницькими богами.

Оскільки в народній культурі українців Закарпаття збереглися лише розмиті сліди колишніх головних язичницьких божеств, відтворити їх побутування можливо лише за виконуваними ними релігійно-міфологічними функціями, поодинокими згадками їх назв у джерелах, топонімах, прізвищах, святах і обрядах.

Перун – найбільш популярний язичницький бог давньоукраїнського пантеону. Його ім'я в українців Закарпаття збереглося у виразах: «Перун би тя розтроскав!», «Коби не Перун, многи би не хрестилися» [20, с. 7]. Ще навіть у 70-ті рр. XX ст. автор у с. Тур'їй Бистрій Перечинського району зафіксував побутування прокльону: «Перун би тя вбив!». На запитання: «Хто такий Перун?» інформатор відповів, що «Перун – то грім і блискавка». Л. Чопей у русько-мадярському словнику ім'я Перун прямо виводив від бойківського апелативу перун-«грім». 1883 р. він також з іменем давньоукраїнського бога грому і блискавки прямо пов'язав прізвище Перун [33, с. 257].

Прізвище Перун на галицькій Бойківщині та Лемківщині фіксується з 1787 р., а в Польщі воно згадане в документах XIV ст. [35, с. 439]. На Закарпатті в письмових джерелах воно фіксується в селах Прислопі й Торуні Міжгірського району. Так, у с. Прислопі в метричній книзі 1895 р. зафіксовані прізвища Перуна Михайла і Перуна Іллі, 1898 р. – Перуна Федора [11, арк. 26, 94, 107], а в с. Торуні 1896 р. – Перуна Івана, Перуна Федора

і Перуна Данила [10, арк. 13, 29, 35, 63]. У названих селах прізвище Перун поширене й у наші дні. Про поширеність культу язичницького бога Перуна на Закарпатті свідчить і назва гори Перунка біля села Буківцьова Великоберезнянського району [38, с. 277]. Крім того, пробиті блискавкою продовгуваті камінці з отвором посередині на Закарпатті згідно з народними традиціями називають Перуновими або громовими стрілами. Ними під час бурь св. Ілля вбиває нечисту силу. Народна традиція таким камінцям приписувала магічну й лікувальну силу.

Культ Перуна, як бога-громовержця, сягає в глибини тисячоліть. Б. А. Рибаків відносив його до протослов'янської доби і пов'язував із культурою кулястих амфор [26, с. 418]. Згідно з підрахунками Г. Лозко, у найдавнішому українському літописі I тис. до н. е. - I тис. н. е. «Влесовій книзі» Перуна згадано на 23 дощечках, а на дощечці 11-А його названо Громовержцем [1, с. 128, 255, 342]. Згадку про Перуна знаходимо і в трьох Договорах руських князів із греками від 907, 945 і 1071 рр. [5, с. 59], у «Слові реченому христілюбцем» (XI ст.), «Слові про ідолів» (XII ст.), «Повісті минулих літ» (XII ст.), «Іпатіївському літописі» (XIII ст.) та навіть у «Густинському літописі» (XVII ст.) [2, с. 364-365].

Перуна уявляли струнким літнім золотувусим, інколи й бородатим, чоловіком із мечем, луком і стрілами в руках. На його честь горіли вічні вогні, що добувалися тертям дерева об дерево, тобто так звані «живі вогні» [2, с. 362-364; 15, с. 121-122, 187]. Перун – вершник на вогняному коні, на небесній колісниці. Він очищає землю від нечистої сили [19, с. 304].

Ще в часи двовір'я церква домоглася заміни Перуна св. Іллею. На іконах XIV-XV століть Іллею зображували з довгою бородою. Борода Перуна-Громовержця знайшла також відображення у фольклорній «бороді св. Іллі» [2, с. 363]. Народні вірування й легенди засвідчують, що Ілля-Громовержець виконує ті самі функції, які в дохристиянські часи виконував Перун. Він, як помічник Бога, роз'їжджає по небу на колісниці, переслідує нечисті сили, громами та блискавками «чистить світ від чортів», а дощами і зливами впливає на людське життя.

Грім і блискавка завжди привертала увагу народу. Тож народні легенди розповідають, що як гримить, то св. Ілля їздить по небу на колісниці, переслідує чортів, що ховаються в лісах під деревами, в дуплах, за тваринами чи навіть за людьми. Коли Ілля на вогненній колісниці летить по небу, то люди чують грім і бачать блискавки. Блискавки не є ворожими людям. У людину вони можуть вдарити лише тоді, коли позаду неї сховався чорт. Вбита блискавкою людина потрапляє в царство. У народному уявленні блискавки священні. Запалені блискавкою вогні можна гасити лише священною рідиною – молоком. В одній із легенд

мовиться, що св. Ілля на вогненній колісниці, в яку запряжені білі коні, летить по небу і громами та блискавками убиває нечистих. А в окремих переказах розповідається про те, як одна людина залаяла іншій: «Грум би тя забив!» Незабаром надійшла хмара, загриміло, і грім убив людину, котрій було залаяно [39, с. 31, 44-46].

До свята Іллі українці Закарпаття намагалися закінчити косовицю трав, а після свята починали масові жнива, молотьбу зернових. У день свята не працювали, щоб не розсердити св. Іллю, який може вдарити блискавкою. Селяни вірили, що заборони на виконання робіт у день свята забезпечують охорону врожаю, захищають худобу й усе господарство від нещасних випадків [28, с. 347]. Зі святом св. Іллі пов'язані ряд раціональних знань та приповідок. Останнім днем, коли дітям дозволялося купатися, було свято св. Іллі. Не радили також після свята лежати на землі, адже можна застудитися. Це засвідчують народні приповідки: «Ілля жито покосив, а воду остудив», «Прийшов Ілля – холодніе земля», «По Іллі – не лежи на землі», «На Ілля до обіда літо, а по обіді осінь», «До Іллі сіно і під кушем сохне, а по Іллі і на корчі не сохне» [28, с. 347].

Дажбог (Дажбо, Даждьбог, Богдаждь) – Сонце-Бог, верховне давньослов'янське і давньоукраїнське божество, пов'язане із сонцем, світлом, податель всяких благ, добра і достатку [5, с. 66; 21, с. 96; 26, с. 247; 29, с. 554; 31, с. 323-326]. Г. Лозко вважає Дажбога богом достатку. Вона пов'язує його ім'я зі словами: даждь – «дай» і бог – близьке до «багатства». Тож дослівно Дажбог – податель добра і багатства. В українській обрядовій поезії безліч звернень: «Ой, дай, боже», «Дай, боже, дай». Це звернення є не чим іншим, як зверненням – «Ой, Дажбоже» [15, с. 118]. В обрядах і молитвах люди зверталися до нього з проханням, щоб він дав багатий врожай, приплід худоби, здоров'я членам родини і близьким.

У різних варіантах ім'я Дажбога згадується аж на 23 дощечках «Влесової книги». Узагальнюючи ці згадки, М. Худаш відзначає, що Дажбог «...фігурує не тільки як солярне божество – бог сонця, джерело світла й тепла, запорака родючості, врожаю, всякого благополуччя людини і життя на землі взагалі. У цій пам'ятці він фігурує навіть і як творець Сонця та Землі як планети, а крім того, наділений ще й функцією діда, тобто предків русинів та їхнього учителя, наставника й захисника» [31, с. 356]. Тож давньоукраїнський Дажбог – це бог сонця, опікун земного життя, людського роду та русинів-українців, яких у «Слові о полку Ігоревім» названо Дажбожовими онуками: «Погибашеть жизнь Дажбожа внука», «Встава и обиде в силах Дажбожа внука» [2, с. 124].

Окрім «Влесової книги», Дажбога згадано у візантійському хронографі V-VI ст. Іоана Малали,

Київському літописі (908 р.), Повісті минулих літ (980 р.) та Іпатіївському літописі (1114 р.) [2, с. 124; 5, с. 66]. Ім'я Дажбога також зафіксоване в ряді антропонімів і топонімів. Так, грамоти польського короля Владислава від 1341 і 1411 рр. фіксують ім'я Данила Дажбоговича Задеревецького, у молдавській грамоті від 1471 р згадано чашника Дажбога, у грамоті від 1491 р. – придворного достойника Дажбога, а в XVI ст. засвідчено також найменування Дажбогом українського феодала [31, с. 349]. П. П. Чучка наголошує, що подекуди в Карпатському регіоні цей антропонім, уже як прізвище, зберігся до наших днів. Він вважає, що прізвище Дажбог є свідком язичництва і виводить його від теоніма Дажбог, що воно на перших порах було побажальним [37, с. 181; 38, с. 145]. М. Худаш прізвище Дажбог не пов'язує з теонімом Дажбог, а вважає, що воно пов'язане з особистим іменем народного героя (родоплемінного вождя, видатного воїна чи знахаря) праслов'янського періоду [31, с. 354-355].

На Закарпатті не зафіксовано прізвищ Дайбог чи Дажбог або похідних від них. Але сліди давньоукраїнського божества тут збереглися в одній із давніх назв Ужгорода – Дайбозької вулиці [36, с. 166-169]. Зате широко збереглося звернення до Дажбога в побажаннях: «Дай, боже, добрий день!», «Дай, боже, здоров'я», «Дай, боже, щастя». Це ж саме спостерігаємо у святах і обрядах. Дажбога, як Сонце-Бога, українці Закарпаття починали оспівувати в час повернення зимового Сонця на літо, тобто в ніч з 24 на 25 грудня. Його повернення на літо супроводжується колядками-обрядами славлення народження (різдва) нового Сонця в особі Сонце-Бога, тобто Дажбога. Церква тривалий час боролася зі святом народження нового Сонця, а згодом замінила його народженням (різдвом) Ісуса Христа. За Григоріанським календарем коляда святкується два тижні, від 25 грудня до 6 січня. Православна церква, дотримуючись Юліанського календаря, святкує Різдво з 7 по 19 січня.

Коляда – стародавній обряд славлення народження нового Сонця піснями. Часто це величальні пісні з побажаннями добробуту, здоров'я членам родини, успішного господарського року, багатства і т. ін. У традиційних колядках виразно простежуються сліди Сонце-Бога, тобто Дажбога, його пошанування і воскресіння:

*Ой, сонце каже: не є над мене, дай, Боже!
Як я ізйду рано в недільку, дай, Боже!
Зрадує ми ся жито-пшениця, дай, Боже!
Жито-пшениця, сира земляця, дай, Боже! [23].
Дощик ся склоняють, не є над мене. Ой дай Боже.
Бо кой я пойду, тричі на весні, Ой дай Боже.
Зрадується жито, пшениця, Ой дай Боже.
Всяка сівбиця й свята земляця, Ой дай Боже
[17, с. 222].*

*Ой, видить, видить широке поле – Дай, Боже!
На тому полю пан-тазда оре – Дай, Боже!
Оре він, оре, пшеницю сіє – Дай, Боже!
Пшеницю, жито, щоб жити сито – Дай, Боже!
[34, с. 175].*

Наші пращури вірили, що те, про що співається у колядках про господаря, господиню та членів їхньої родини, господарство й таке інше, обов'язково збудеться. Тож на Різдво колядували.

Господарю:

*Ей, вставай, вставай, пане Василю! Ой, дай
Боже.
Вставай, вставай, свічки зажигай, Ой, дай
Боже.
Свічки зажигай, столи виставляй, Ой, дай
Боже.
Двори вимітай, гостей виждидай, Ой, дай Боже.*

Дівчині на видання:

*Ішла дівчинка рано в неділю, Ой, дай Боже.
Рано в неділю на водиченьку, Ой, дай Боже.
И ти, дівчинко, по гаю ходи. Ой, дай Боже.
По гаю ходи и цвіток нарви, Ой, дай Боже.
Із красних цвіток віночок сплети, Ой, дай
Боже.
Із сих додому мамці принеси, Ой, дай Боже.
Бо прийдуть до тя свати молодці, Ой, дай
Боже.
Будуть просити твоєї руки, Ой, дай Боже...*

Дівчинці:

*Вінчуєме тя, красна дівочко, Ой, дай Боже.
Красна дівочко на ім'я Глянка, Ой, дай Боже.
Вінчуєме тя зеленим вінцем, Ой, дай Боже.
Зеленим вінцем, красним молодцем, Ой, дай
Боже [17, с. 219-221].*

Відома дослідниця традиційної культури українців Л. Лозко відзначає, що у міфологічних колядках нашого народу до Сонця зверталися як до Дажбога. Ось одна із них:

*Коли не було з нащада світа, Дажбоже!
Тоді не було неба ні землі, Дажбоже!
А лише було синє море, Дажбоже!
А серед моря зелений явір, Дажбоже!*

Образ Дажбога зберігся і в українських дохристиянських колядках:

*Там здибавсь князь із Дажбогом, рано-рано,
Там здибавсь князь із Дажбогом, ранесенько...
[15, с. 144-146].*

Церква, переслідуючи язичницькі свята і обряди, забороняла колядки і звернення в них до Дажбога. Проте й нині у колядках часто зустрічається заспів «Ой, дай, Боже, в якому чуємо відгомін дохристиянського заспіву «Ой, Дажбоже», звернення до нього як до Сонця-Бога.

У християнські часи почали творити нові колядки й щедрівки, в яких оспівуються

християнські святі. Їх творенням в Україні уславилися Києво-Могилянська Академія у XVII-XVIII століттях і Почаївська Лавра у XVIII ст. У нових колядках повністю домінували християнські мотиви і святі:

*Ишла звізда краєм світа
Засвітила на пов світа.
Ото била не звіздця
Ай пресвята Маріиця.
Ишла она плакаючи,
Свого сина глядаючи.
Зустріла троє царі:
Што ви сумні не веселі?
Бо ми Христа не віділи
Як у четвер при вечері.
Стояв Христос за потоком
Узріли го жиди оком... [24, с. 160].*

*В Вєфлєсмі новина:
Діва сина родила!
Породила в благодаті
Непорочна Діва-Мати Марія! [34, с. 174].*

Велес (Волос) – один із богів давньоукраїнського язичницького пантеону. Найдавніші письмові відомості про Велеса дає «Влесова книга», в якій на дощечці 3-А читаємо: «Молили Велеса / Отця нашого» [1, с. 64], а на дощечці 26 зазначено: «І Велес іде правити / отарами їхніми» [1, с. 179], тобто правити отарами бога Сварога і своїми отарами. Крім того, Велеса згадано в русько-візантійському договорі 907 р., в якому дружина Олега запряглася Перуном і Велесом. Потім Велес згаданий у 971 р. при укладенні русько-візантійського договору князя Святослава, в якому зазначалося: «Да имеем клятву от Бога, в его же веруем; в Перуна и в Волоса скотья бога» [5, с. 69]. Язичницький бог Велес згаданий також у «Слові о полку Ігоревім», а в апокрифі «Ходіння Богородиці по муках» (XII ст.) згадано капище Волоса та його ідол на березі р. Почайни [2, с. 50]. В. Гнатюк із цього приводу писав, що в «Житію св. Володимира з XI ст. ... оповідається, що Володимир, охрестившись, наказав ідола Волосового вкинути в Почайну» [5, с. 69].

У письмових пам'ятках наших пращурів Велес – Волос – верховне божество, яке перебуває на небі. Він зображений як покровитель небесних стад, небесний пастир, покровитель домашньої худоби [31, с. 277, 279-280]. Проаналізувавши письмові пам'ятки та численні топонімічні назви і згадки в народних звичаях, обрядах і віруваннях, М. Грушевський так характеризував Велеса: «Його значінне об'ясняють літописні слова, що то був «скотський бог», і се підтверджує той факт, що його християнський іменинник св. Власій заступив його в ролі опікуна худоби. Отже, се біг богатства, достатку (скот і гроші в старій Слов'янщині – се синоніми), опікун господарства, щось дуже близьке

до Даждьбога» [8, с. 321].

У часи переходу від язичництва до християнства продовжувала зберігатися пам'ять про «скотья бога» Велеса – Волоса. Співзвучність імен Велеса – Волоса з іменем християнського святого IV ст. Власа – покровителя лісових звірів і бідних людей [3, с. 147-148] прискорила процес заміни Велеса – Волоса з його функціями християнським святим Власієм. Свято св. Власія відзначається 24 лютого. Воно пов'язане з ушануванням охоронця домашніх тварин Власія, який у традиційному світогляді українців Закарпаття, як і Велес – Волос, вважався покровителем усіх тварин, особливо корів. Цього дня селяни не працювали, щоб не нашкодити худобі, кропили тварин свяченою водою й обкурювали ладаном, щоб худоба не хворіла і добре розмножувалася [28, с. 325]. Господарі інколи заносили до хліва ікону св. Власія й молилися, щоб він дав здоров'я їхній худобі. Народна традиція день св. Власія також пов'язує із закінченням зими. Це засвідчують народні приповідки: «Святий Влас силу має – зимі роги збиває!», «Прийшов Влас – вже весна у нас» [25, с. 69].

Загалом народні обряди і вірування, пов'язані з язичницьким богом Велесом – Волосом, в українців Закарпаття нечітко виражені, оскільки ще в часи двовір'я були витіснені церковними обрядами і молитвами на честь св. Власія. Тож у народній культурі закарпатців збереглися лише глухі сліди язичницького бога Велеса – Волоса. В українських Карпатах є чимало топонімів, що могли зародитися ще за часів побутування тут культури бога Велеса – Волоса. Найдавніші з них – це населені пункти Волосате, Волосатка, Волосів і Волосянка у Львівській області та село Волосянка і залізнична станція Волосянка-Закарпатська у Великоберезнянському районі Закарпатської області [31, с. 307].

Крім того, в окремих селах Закарпаття фіксується прізвище Волос. Так, у селі Углі Тячівського району протягом 1435-1600 рр. згадано 10 родин дрібної шляхти (немешів), глави яких були чоловіки з прізвищем Волос: 1435 р. – Гр. Волос (Gr. Woloz); 1440 р. – Андрій і Іван Волос, сини Стана (Andr., Ivan Volosz f Stan); 1471 р. – Івашко і Стан Волос (Ivasko, St. Wlaz (Wolaz); 1485 р. – Іон Волос (Jo Woloz); 1500 р. – Томаш Волос (То. Volyoz); 1515 р. – Томаш Волос (То. Woloz); 1542 р. – Томаш Волос (То. Woloz), власник однієї порти¹; 1570 р. – Фр. Волос (Fr. Voloz); 1600 р. – Олександр Волос (Al. Volos), власник двох порт [40, с. 211-212]. У метричних книгах сіл Углі та Кричова Тячівського району наприкінці XIX ст. доволі часто згадується прізвище Волос. Так, 1895 р. у книзі реєстрації народження с. Углі зафіксовано Михайла Волоса (Volosz), 1396 р. – Василя, Михайла та Івана

¹ Порта – ворота, селянський масток площею в 13,7 га, одиниця оподаткування.

Волоса [12, арк. 19, 32, 74], а в с. Кричові 1896 р. – Федора, Івана, Михайла Волосів (Volosz), 1897 р. – Івана, Василя, Івана, Василя Волосів (Volosz) та Волосовича Іллю [9, арк. 27, 53, 84, 144, 158, 163, 202, 285]. У названих селах прізвище Волос поширене і в наші дні.

П. П. Чучка антропонім Волос прямо пов'язує з іменем язичницького бога Велеса – Волоса, опікуна скотарства і торгівлі. При цьому він наголошує, що кийські поляни досить рано почали плутати його ім'я з іменем християнського святого Власія – Власа [35, с. 123]. Отже, сліди язичницького бога Велеса – Волоса в українців Закарпаття збереглися лише в назві села Волосянка та прізвищах Волос і Волосович.

Купало (Купайло, Купала) – одне з найпоширеніших язичницьких божеств. Купало – бог родючості, щедрого й теплого літа, добробуту, молоді, кохання, подружньої вірності, покровитель роду, людської злагоди, літнього сонцестояння [14, с. 6; 21, с. 2, 148; 29, с. 498]. Купало дуже давнє божество наших предків. Його ім'я згадується на кількох дощечках «Влесової книги». Так, на 8 дощечці зазначено: «Володарі наші єдино єсть: / Хорс і Перун, Ярило, Купала і Лада, Дажбог. / А коли Купала прийде у вінку, / що розложений на голові його, / сплетений з віття зеленого, / квітів і плодів, / в той же час маємо / далеко від Дніпра / і від Русі скакати» [1, с. 113]. А на дощечці 21 зазначено: «Се Бог Купало гряде до нас і говорить нам, / що повинні стати горді і чисті / тілами і душами нашими» [1, с. 154].

М. Худаш вважає, що Купала – божество вищого ряду, що воно походить ще з часів трипільської культури. Воно пов'язане з культовим ритуальним очищенням водою (купанням) як тіла, так і душі [31, с. 504-505]. У IX ст. бог Купало належав до пантеону головних божеств України-Русі. Він згадується поряд із такими верховними божествами як Перун, Дажбог, Сварог, Хорс, Ярило. У письмових джерелах Купало і обряди на його честь згадуються навіть у XVI-XVII століттях. Так, у Густинському літописі 1670 р. мовиться: «Цьому Купалу, бісові, ще й досі подекуди божевільні складають шану, починаючи з червня 23 дня, увечері напередодні різдвя Івана Предтечі, навіть до жнив і далі, таким чином, і звечора збирається простолюд обох статей, плетуть собі вінки з духмяних трав або з коріння і, підперезавшись перевеслом, розпалюють вогонь, інколи ж ставлять зелену гілку і, взявшись за руки, бігають навколо вогню, співають пісень, примовляючи Купалом, потім через той вогонь скачуть» [2, с. 261].

З утвердженням християнства язичницьке свято Купала було поєднане з церковним святом – народженням Івана Хрестителя. У Правобережній та Центрально-Східній Україні цей день називають святом Івана Купала, а на Закарпатті – Іванднем,

св. Івана Хрестителя чи Русалям. На Закарпатті купальські обряди і розваги, які на більшості території України тривали з вечора 5 до 12 липня, переважно були деформовані або втрачені. Але навіть при цьому у святі збереглося чимало дохристиянських обрядів і вірувань, які засвідчують, що колись наші пращури широко відзначали свято Купала.

За свідченням письмових джерел, язичницький бог Купало був ще й богом щедрості й багатства. Тому в святі на його честь було чимало господарських звичаїв, які в українців Закарпаття в тій чи іншій формі збереглися до середини ХХ ст. Саме по закінченню святкування Івандня починалися літні, а згодом і осінні польові роботи, укладалися договори купівлі-продажу, розраховувалися з боргами, до свята повинна була бути обкопана картопля і капуста, готувалися до сінокосів і жнив. Окремі господарі напередодні й у день свята несли до церкви свіжозакошений жмут сіна, освячували його, а потім розстеляли в ящику («сусіку»), в якому зберігали зерно, щоб миші його не їли [25, с. 112]. З днем свята пов'язана низка скотарських обрядів і вірувань. Селяни були переконані, що в ніч напередодні свята відьми й ворожбити влаштовують свої гульбища, збирають шкідливе зілля і з його допомогою відбирають молоко у чужих корів та передають його своїм, насилають на чужу худобу різні хвороби. Щоб забезпечити високу молочність і жирність молока, селяни на світанку Івандня збирали росу і квіти, шукали корінь молочаю, змішували все з сіллю і згодовували коровам.

У ніч напередодні свята селяни збирали лікувальні трави: м'яту, любисток, ромашку, терлич, чортополох, розрив-траву, танцівник та інші. Дівчата найчастіше збирали траву-німицю, щоб нею приворожити хлопців. Також викопували корінь дев'ятисильника. Його відвар доливали в купіль дитини, щоб вона була здоровою і сильною. У день свята дівчата вмивалися росою, щоб бути рум'янощокими. У с. Прислопі Міжгірського району дівчата старанно шукали траву-танцівник, оскільки вона трясеться, танцює на вітру. Тут дівчата вірили, що властивості трави передадуться їм і вони будуть танцювати як «танцівник», а хлопці будуть їх постійно запрошувати до танців.

Крім того, у русальну ніч та на її світанку проводилися різні магичні дії. Так, з півночі й до третіх півнів в одній сорочці або голими йшли збирати росу. Її збирали по межах рушником, примовляючи: «Росице-водице, од бід рятівнице! Русальної ночі будь на помочі. Дай ся зібрати, вби радість з тая мати». Знайдений у таку ніч любисток дівчата змішували з медом і святити у церкві. Потім сушили й розтирали на порошок, після чого давали парубку випити з чимось або з'їсти. Поки парубок їв чи пив, дівчина дотричі заклинала: «Така бим ти пахуча, як той любисток цвітучий, така бим ти

солодка, як той мед на любистку солодкий!» Матері, котрі мали дівчат на видання, брали якусь дівочу і парубочу річ, пов'язували їх вузликом, перев'язували червоною стрічкою чи ниткою і замовляли: «Так бись, легінику, пригрів до серця Марійку-фраєрочку, як пригріті доєдна ваші речі в клубочку» [25, с. 111].

Місцями українці Закарпаття в Русальну ніч розпалювали вогнище біля річки чи ставка. Розпалювали його від горючого деревця, яке несли через усе село. На його верхівці горіло чучело якоїсь потвори. Деревце укріплювали на березі річки, а поруч нього розпалювали велике вогнище. Забавляючись, хлопці разом із дівчатами стрибали через нього і примовляли: «Скачу-стрибаю – од вогню сил ся набираю!» Потім ішли до води митися або купатися. При цьому примовляли: «Миюся, купаюся, од русальної водиці сили, здоров'я набираюся» [25, с. 112]. Ще навіть на початку ХХ ст. у багатьох селах Закарпаття в Івандень розпалювали вогонь, дівчата плели вінки з живих квітів, до яких підвішували дзвіночки, обливалися водою, купалися та влаштовували різні забави й магичні дії. Найповніше святкування Івандня збереглося у гуцулів Рахівщини. Чеська дослідниця А. Кожмінова 1922 р. писала: «У селах напередодні Івана Купала (Івана Хрестителя) збираються пастухи і югаси в гори з худобою. Вечером напередодні свята вони розпалюють вогні по верхах довкола села. З великих полін розпалюють великий вогонь, щоб було багато жару. Їх розпалювали, щоб тої ночі було світло і грішним душам, що вічно сидять у п'їтмі. Перш ніж вогонь вигорить, вівчарі і хлопці з села скачуть через вогонь. Пастухи часто до найближчого вогню приганяють худобу і відкривають тваринам роти так, щоб світло полум'я падало до рота. Вірили, що цим худоба захищається від хвороб жолудка і буде добре виписатись. На Верховині через вогонь скачуть лише хлопці, дівчата – ні. Проте в гуцулів Марамороських Карпат до вогнищ приходять і дівчата з вінками на головах. Вони танцюють і співають довкола вогнища. Ці танці і співи є залишком хороводів з давньо-слов'янської міфології, коли по лісах і горах поклонялись Ладі, богині кохання» [41, с. 69].

У с. Великих Лучках та його околицях інколи дівчата в день свята на воду пускали вінки. Вони загадували на жениха і весілля: якщо вінок прибався до берега, на якому стояла дівчина, – це означало, що вийде заміж за хлопця з рідного села; якщо вінок приставав до протилежного берега – вийде заміж в інше село. Якщо ж вінок упливав за течією, то дівчина іще довго буде дівувати [25, с. 112].

З Іванднем пов'язано чимало прикмет, повір'їв та магичних дій. Так, попелом із вогнищ Івана Купала удобрювали поля і городи. Вузлики з попелом і протизлодушним зіллям закопували по кутках садиби чи під поріг хліва, щоб до них не могли

приступити нечисті сили. З Іванднем пов'язана низка різних прикмет: «Грім на Івандень заgrimів – буде осінь без грибів»; «Кедь зозуля кує лем до Івана – буде осінь погана»; Рясна роса на Русалю – на добрий урожай огірків»; «Русалю дочекайся, а тоді й купайся» [25, с. 112-113].

Дана (Діана, Дівотія, Дзевотія, Діванна, Діва). У східнослов'янській міфології Дана – богиня весняних гроз, річок, втілення води, жіноче начало Всесвіту [2, с. 125; 13, с. 97; 15, с. 137; 29, с. 563]. Посилаючись на Геродота, Г. Лозко пише: «Переказ про богиню Дану написав Геродот: вона незрівнянна красуня, непорочна діва і мати всього живого, суворо судила тих, хто порушував звичаї. До таких порушень належало прядіння та шиття в п'ятницю, яка вважалася святом» [15, с. 125].

Культ богині Дани сягає в протоіндо-європейські часи. У праслов'янський період цей культ поступово еволюціонував до давньоукраїнської богині Макоші. М. Худаш наголошує, що «...у словосполученні Макоша – Дана, наймення Дива означало поняття «богиня» (як титул)» [31, с. 394]. Саме таке словосполучення вжито в літературній пам'ятці «Слово об ідолах», з якої Б. А. Рибаків навів такі слова:

«... Тем же богам треба кладуть и творять и Словенський язык:

Вилам

И Макоше диве,

Перуну,

Хорсу...» [27, с. 331].

Культ богині Дани ще в праслов'янський період розчинився в культі Макоші – Диви, яка піклується про вологу, дощ, ріки, струмки. Вона вважалася покровителькою прядіння, шлюбу, заступницею породіль і покровителькою пологів. Протягом середньовіччя Макоша поступилася місцем християнській Параскеві-П'ятниці. За рік відзначалося 12 п'ятниць напередодні великих постів.

Ім'я богині Дани в українців Закарпаття збереглося лише в народних піснях, в яких часто приспівується: «Ой, Дана, Дана!»: «Шіді, ріді, шіді, ріді, шіді, ріді, Дана!» Приспівом «Ой, Дана, Дана!» закінчується майже кожна коломийка:

Ой, Іване, Іваночку,

Шю ти сорочку,

У коморі на яворі,

Висить на клиночку,

Ой, дана, дана, дана,

Висить на клиночку.

Ой, я вийду на поляну,

Задую в пічанку.

Я би не дав за сто дівок,

Свою кучерявку

Ой, дана, дана, дана,

Та й дана, та й дана.

В українців Закарпаття використовується кілька варіантів приспіву «Шіді, ріді, шіді, ріді, шіді, ріді, Дана!».

Наприклад:

1) *Ей, дубе зелененький,
Пуцай по листкови,
Будь здоровий, товаришу,
Бо йду по світкови.*

*Шіді, ріді, ріді дана
Шіді, ріді, дана!* [7, с. 178].

2) *А я ходив до милої,
Та носив орішки,
Мила мені коня дала
Би-м не ходив пішки
Шіді, ріді, дана, дана,
Шіді, ріді, дайна!* [7, с. 181].

3) *Ей, біла дівко,
Маріко, ци чуши.
Та й пусти ня до комори,
Де сама ночуєш.
Ей гой, каже гоя,
Шиди-риди, дин.
Не пуцу тя, хлопче білий,
Мама ключі взяла,
Та від тої комориці,
Де я ночувала.
Ей шиди, риди-дин,
Ей ти кучерявко* [7, с. 189].

4) *Ой, на горі кирниченька, ея-гой,
А там вода студененька, ея-гой.
Внизу Василь сіно косить, яка файна дрина,
А дівчина воду носить, шіда річка дина* [7, с. 208].

5) *Ей, тече вода, тече, гея-гой,
Ей, вона текти буде, боже мой!
Йой, тко ня давно любив, яка файна дрина,
Ей, любити ня буде, файна біля вина* [7, с. 208].

б) *Я порційку та не дала,
Варменщину м дала,
Тепер собі заспіваю,
Шидайричка дана* [4, с. 231].

1970 р. в селі Драгові Хустського району автором було записано пісню, в якій Дана (Дина) виступає покровителькою вагітних:

*Ой, що я наробила,
Ой, Боже мой.
Росте в мене черевина,
Ой, Боже мой.
Та що маю я робити
Шіді, ріді, Дина.
В тебе фартух, в мене гаті.*

Та буде пилина.

У приспівках народних пісень українців Закарпаття ім'я богині Дани згадується в таких варіантах:

- 1) *Ей, Дана, Дана, Дана;*
- 2) *Ой, Дана, Дана;*
- 3) *Шіді, ріді, шіді, ріді, шіді, ріді, Дана;*
- 4) *Шіді, ріді, шіді, ріді, шіді, ріді, Дайна;*
- 5) *Шиди-риди Дина;*
- 6) *Шиди-риди Дин;*
- 7) *Шіда, річка Дина;*
- 8) *Шидайричка Дина.*

Академік М. Марр вважав, що ім'я Дана утворилося із двох слів: да – вода і на – «нення», мати. Тобто Дана означало Мати – Вода. Слово Дана у скіфо-сарматський період перестало бути ім'ям богині, а стало означати просто річку [15, с. 125]. О. Знойко, розшифровуючи приспів «шіді, ріді, шіді, ріді, шіді, ріді, Дана!», висловив припущення, що ші – означає «вона», ді – «діє», рі – «річка». Таким чином, виходить: «Вона діє, річку творить – Дана!» [13, с. 159].

Очевидно, що не слід відкидати походження названого приспіву від імені богині Дани. М. Худаш культ богині водної стихії Дани пов'язує із жіночим божеством Дану в санскритській міфології, з жіночим божеством Dana в античній міфології та божеством Danu в кельтській міфології. Він пише: «...Рудименти цього ж жіночого божества Дана в українському пісенному фольклорі дають вагомий підстави для переконання, що, по суті, суголосні імена цих давніх язичницьких божеств різних давніх народів – це... результат їхньої спільної генези, що сягає, напевно, ще праїндоевропейського чи індоарійського періоду» [31, с. 375-376].

Тож це протоіндоєвропейське божество, очевидно, сформувалося на просторах Північного Причорномор'я та Придніпров'я, які, на думку відомих учених, були прабатьківщиною індоарійців [32, с. 18-22]. Від них індоарійський культ жіночого божества Danu успадкували протослов'яни чи праслов'яни – як культ божества води і водної стихії Дани. Але ще в праслов'янські часи, у процесі еволюції слов'янського язичництва, культ богині Дани розчинився в культурах різних божеств, зокрема, в культурі Макоші-Диви, функції якої в часи середньовіччя перейшли до християнської святої Параскеви-П'ятниці. У народній культурі українців Закарпаття пам'ять про богиню Дану збереглася лише у вигляді вищенаведених пісенних приспівів.

1. Влесова книга. Волховник / Науково-популярне видання. Літературний переклад і релігієзнавчий коментар Галини Лозко / Г. С. Лозко. – К.: Сварог - Такі справи, 2002.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К.: Либідь, 2005.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – К.: Оберіг, 1993.
4. Врabelь М. А. Русский соловей. Угро-русски народны співанки / М. А. Врabelь. – Ужгород: ПП

- «Мельник», 2014.
5. Гнатюк В. М. Нариси української міфології / В.М. Гнатюк / Підготовка та опрацювання тексту, вступна стаття і примітки Р. Кирчіва. – Жовква: Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 2000.
 6. Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В. М. Гнатюк // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядкування, примітки та бібліографічний нарис А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. – К.: Либідь, 1991.
 7. Гошовський В. Л. Украинские песни Закарпатья / В. Л. Гошовський. – М.: Всесоюзное издание советских композиторов, 1968.
 8. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1.
 9. Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). – Ф. 1606: Книга реєстрації запису актів народження за 1895 – 1898. – Оп. 11. – Од. зб. 387. – С. Кричово.
 10. ДАЗО. – Ф. 1606. – Оп. 06. – Од. зб. 120: Книга реєстрації запису актів про народження по селу Торунь Міжгірського району. – С. Торунь.
 11. ДАЗО. – Ф. 1606. – Оп. 06. – Од. зб. 120: Книга реєстрації запису актів про народження по селу Прислоп Міжгірського району. – С. Прислоп.
 12. ДАЗО. – Ф. 1606. – Оп. 06. – Од. зб. 120: Книга реєстрації запису актів народження за 1895-1898. – С. Угтя.
 13. Знойко О. Ц. Міфи Київської землі та події стародавні / О. Ц. Знойко. – К.: Молодь, 1989.
 14. Лозко Г. С. Іменослов: імена слов'янські, історичні та міфологічні / Г. С. Лозко. – К.: Сварог, 1998.
 15. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К.: Зодіак-Еко, 1995.
 16. Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. С. Павлюка. – Львів: ТзОВ «Афіша», 2007.
 17. Мигалко І. Різдвяні віччання в селі Тернові / І. Мигалко // Підкарпатська Русь. – Ужгород, 1931. – Річник VIII.
 18. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: Історико-релігійна монографія / Іларіон митрополит. – К.: АТ «Обереги», 1992.
 19. Мифы народов мира. Энциклопедия: в двух томах. – Т. 2 / Глав. ред. С. А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1988.
 20. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. – К.: АТ «Обереги», 1993.
 21. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології / С. Плачинда. – К.: Український письменник, 1993.
 22. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. Видання друге, доповнене / С. Плачинда. – К.: Велес, 2007.
 23. Потушняк Ф. М. Отава, сіно і солома в рождественних віруваннях / Ф. М. Потушняк / Газ. Русское слово. – Ужгород, 1941. – 5, 9 февраля.
 24. Потушняк Ф. М. Ворожки осійських босоркань / Ф. М. Потушняк / Ушорив Іван Петровіч. – Ужгород: ПП Повч Р.М., 2011.
 25. Прикмети і повір'я отчого подвір'я: Прогностика, прислів'я, приповідки, прикмети та повір'я, пов'язані з навколишньою природою та народним обрядово-звичаєвим календарем. – Частина II / Зібрав, опрацював, систематизував Ю. Чорі. – Ужгород: ВПП «Патент», 1994.
 26. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987.
 27. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981.
 28. Тиводар М. П. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис / М. П. Тиводар. – Ужгород: Гражда, 2011.
 29. Українська радянська енциклопедія / Гол. ред. акад. Н. П. Бажан. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1959. – Т. 3.
 30. Ульванській В. Старинні колядки Підкарпатської Русі / В. Ульванській // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1929. – Річник I. – № 2.
 31. Худаш М. Походження імен та релігійно-міфологічні функції давньоруських і спільнослов'янських язичницьких божеств / М. Худаш. – Львів: ПТВ Ф «Афіша», 2012.
 32. Шилов Ю. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. - II тис. н. е. – Видання друге / Ю. Шилов. – К.: Аратта, 2002.
 33. Чопей Л. Русько-мадярський словарь / Л. Чопей. – Будапешт, 1883.
 34. Чорі Ю. С. Звичаї рідного села (Обрядово-звичаєві традиції Закарпаття) / Ю. С. Чорі. – Частина I. – Ужгород: ВПП «Патент», 1993.
 35. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005.
 36. Чучка П. П. Сліди Дажбога в мікротопонімії Ужгорода / П. П. Чучка // Питання історичної ономастики України. – К.: Наукова думка, 1994.

37. Чучка П. П. Сліди язичництва в антропонімії українців Карпатського регіону / П. П. Чучка // Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К.: Наукова думка, 1992.
38. Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Ужгород: Ліра. 2011.
39. Як це було. Легенди, перекази, бувальщини, билиці та притчі Закарпаття у записах Івана Сенька / Запис та підготовка текстів, упорядкування, вступна стаття, примітки та словник І. М. Сенька. – Ужгород: ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2003.
40. Bélay Vilmos. Máramoros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVII század elejeig / V. Bélay. – Budapest: Sylvester-Nyomda R. t., 1943.
41. Kožminova A. Podkarpatská Rus. Práce a život lidu / A. Kožminova. – Praha: Vidavatel: Dr. R. Kobosil, 1922.

РЕЗЮМЕ

СЛЕДЫ ДОХРИСТИАНСКИХ БОЖЕСТВ В ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ УКРАИНЦЕВ ЗАКАРПАТЬЯ

Тиводар М. П. (Ужгород)

В статье рассмотрены остатки имен дохристианских богов и верований в традиционной культуре украинцев Закарпатья.

Ключевые слова: язычество, Перун, Дажбог, Велес, Купало, Дана.

SUMMARY

THE REMNANTS OF PRE-CHRISTIAN GODS IN TRADITIONAL CULTURE OF TRANSCARPATHIAN UKRAINIANS

M. Tyvodar (Uzhhorod)

The article is devoted to the beliefs and remaining names of pre-Christian gods in traditional culture of Transcarpathian Ukrainians.

Keywords: paganism, Perun, Dazhbog, Veles, Kupala, Dana.